

Вікторія Сидоренко,
кандидат філологічних наук, доцент

***Феномен педагогічної майстерності вчителя
в концептуальних вимірах творчої спадщини
В.О. Сухомлинського***

*Учительська професія – це людинознавство,
постійне проникнення в складний духовний світ
людини, яке ніколи не припиняється.*

В.О. Сухомлинський

Модернізація системи післядипломної освіти визначається новими концептуальними підходами до формування і розвитку педагогічної майстерності вчителя з урахуванням загальноєвропейських, вітчизняних та регіональних стандартів, запровадженням нових індивідуально-диференційованих, особистісно зорієнтованих форм підвищення кваліфікації, урізноманітненням умов та акмеологічних факторів для фахового зростання педагога. Парадигмальний зсув у післядипломній педагогічній освіті пов'язаний з переходом від знаннєвої до компетентісно орієнтованої парадигми, із процесу на якісний результат, репродуктивно-шаблонного до високого, творчого рівня виконання професійних обов'язків і функцій, адже бездоганне володіння лише знаннєво-уміннєвими компетенціями вже не задовольняє вимог до спеціаліста соціокультурного простору. В сучасних умовах учитель виступає своєрідним гарантом від держави, діяльність якого підпорядкована гуманістично-культурологічній стратегії виховання і розвитку гармонійної, життєздатної особистості. Майстерність, професійно-особистісні характеристики вчителя є важливим чинником підвищення якості освітніх послуг, ефективності забезпечення оптимальних умов для різнобічного розвитку учнів, надання йому гуманістичної спрямованості.

Актуальною і значущою для сучасного вчителя є спадщина корифея української педагогіки, гуманіста, знавця дитячих і учительських сердець, практика, який досконало володів засадничими ідеями ефективної організації навчально-виховного процесу, В.О. Сухомлинського. Науково-теоретичні і методологічні концепти педагогічної діяльності Василя Олександровича, що

були вироблені й зреалізовувались ним на посаді рядового вчителя, а пізніше – директора Павлиської середньої школи, є своєрідним зразком ефективного розв’язання навчально-виховних завдань, еталоном організації професійно-педагогічного спілкування і взаємодії з дітьми, колегами-однодумцями, батьками. У роботах «Сто порад учителям», «Павлиська середня школа», «Серце віддаю дітям», «Розмова з молодим директором школи», епістолярній спадщині тощо В.О. Сухомлинський розробив **цілісну методологічну систему розвитку і вдосконалення педагогічної майстерності вчителя** протягом усього професійного життя, розкривши сутнісні аспекти формування педагогічної майстерності вчителя на післядипломному рівні професіогенезу, обов’язкові умови фахово-особистісного зростання, складові майстерності тощо. Зі сторінок своїх педагогічних праць учитель-гуманіст веде своєрідний діалог із сучасними майстрами педагогічної праці, дає настанови тим, хто тільки збирається обрати цю нелегку, іноді навіть тернисту стежку становлення, розвитку та формування професіоналізму, описує завдання і перспективи педагогічної діяльності, окреслює імовірні професійні труднощі та невдачі, визначає стратегію і тактику вироблення власної системи роботи, шліфування індивідуального педагогічного стилю.

Василь Олександрович вичерпно розглянув умови, які необхідні для того, щоб **виховувати, утверджувати, розвивати й відшліфовувати покликання до педагогічної діяльності**. Найголовнішою з них вважав радість і повноту життя у спілкуванні з дитиною та учнівським колективом, прийняття близько до серця дитячих здобутків і негараздів. Великим педагогічним мистецтвом називав уміння педагога слухати дитину, завойовувати її довіру і дорожити нею, розкривати невичерпний духовний світ школяра, вірити в можливість успішного виховання кожного з них. В.О. Сухомлинський виокремлював якості, які треба мати педагогу як вихователю, зокрема вміння бачити себе в образі вихованця, із педагогічною мудрістю та далекоглядністю ставитися до найрізноманітніших необачних дитячих учинків, не допускати публічного осуду вчинку дитини, робити свій

виховний задум на учня непомітним тощо. Слушно переконував педагогів, що немає невинних дітей, оскільки вони тільки-но відкривають для себе навколишній світ. Отже, справжній учитель-майстер передусім уміє організувати такий навчальний простір, в якому дитину ніщо не пригнічує, не нівечить, не вбиває в ній гарного, доброго, людського. Другою, не менш важливою умовою, що вияскравлює творчий підхід педагога до професійної діяльності, В.О. Сухомлинський вважав постійне проникнення в духовний світ учня, спостереження за його становленням, розвитком, відкриття в ньому індивідуальності, розкриття сил і можливостей, вплив на найтонші сфери духовного життя особистості, зокрема розум, почуття, волю, переконаність, самосвідомість. Виховувати дитину, на думку вченого, – це передусім знати її душу, бачити і відчувати індивідуальний світ. Недаремно вчительську професію Василь Олександрович називав людинознавством, адже людська природа повною мірою розкривається лише тоді, коли є розумний, умілий, мудрий вихователь, наставник, помічник, одиодумець.

За твердженням В.О. Сухомлинського, педагогічне покликання також неможливе без гармонії серця і розуму, поєднання сердечності з розумом: «Холодна безпристрасність і скрупульозне зважування всього, що відбувається, побоювання допуститися неточності в дотриманні всіляких регламентацій викликає в дітей насторожене ставлення до вчителя, недовіру» [3, с. 10]. Тому вчитель-гуманіст застерігав педагогів від прийняття поспішних рішень, пов'язаних із помилковими, необачними вчинками учнів. У майстерні педагогічних засобів важливо налаштуватись на задушевну розмову з учнем, можливо, відкласти бесіду на кілька днів, щоб емоційність слів, звертання до розуму й серця вихованців стали ще повнішими, були пережиті, насичені хвилюванням учительського серця. Отже, щоб досягти високого рівня педагогічної майстерності, учителям треба пройти школу сердечності, тобто протягом тривалого часу пізнавати серцем, чим живе, що думає, із чого радіє і чим засмучується кожна дитина.

Перебуваючи в пошуках сутнісних аспектів педагогічної майстерності, Василь Олександрович у розробленій ним педагогічній системі подав словесний портрет майстра своєї справи, професіонала. За слушним переконанням В.О. Сухомлинського, у вчителя-майстра, творця знання і вміння доведені до найвищого рівня мистецтва; професіонал закоханий у свій предмет, науку, школу, педагогіку, інтелектуально активний, емоційно піднесений, уміє організувати робочий і вільний час, знає набагато більше, ніж передбачено програмою середньої школи. Хороший учитель – розумний, знаючий, мислячий, закоханий у знання [1, с. 52]. В.О. Сухомлинський підкреслював невичерпність інтелектуального багатства педагога-майстра, який передає школярам не тільки фактичні знання, але й пробуджує думку про знання, жадобу пізнання, учневі хочеться знати набагато більше, ніж він засвоїв на уроці, бути розумнішим, розвинутішим, духовно багатшим: «По-справжньому любить свій предмет лише той педагог, який на уроці викладає соту частину того, що знає. Чим багатші знання педагога, тим яскравіше розкривається його особисте ставлення до знань, науки, книги, розумової праці, інтелектуального життя» [3, с. 183]. Застій, збіднення інтелектуального життя вчителя, неповага до думки, її застиглість і закостенілість відбивається в педагогічній діяльності вчителя. Якщо вчитель нічого не дає нового дітям, то стає для учнів досадним наглядцем, якого діти не поважають, а терплять: «Вважайте справою своєї честі, щоб предмет, який ви викладаєте, учні вважали найцікавішим, щоб якомога більше підлітків мріяли про творчість у сфері науки, основи якої ви викладаєте в школі» [3, с. 84]. Василь Олександрович, ніби передбачав кризове явище, яке спіткало сучасне соціокультурне суспільство – перерозпад компетентностей. З кожним роком педагогічної діяльності вчитель, за переконанням В.О. Сухомлинського, має нагромаджувати духовне багатство – інтелектуальну й педагогічну мудрість. Учений виводить співвідношення між знаннями, якими має володіти вчитель в різні періоди професійної діяльності, зокрема в перші роки роботи мінімум знань, який треба дати дітям, складає 10:1, до 15-20 років педагогічного

стажу завдяки систематичному читанню таке співвідношення змінюється як 20:1, 30:1, 50:1 тощо [3, с. 32]. Після закінчення вузу має знати в три, у п'ять, у десять разів більше, ніж у перший рік роботи. Зв'язок між обов'язковими і позапрограмовими знаннями Василю Олександровичу вбачаються у вигляді перекидного місточка, яким вихователь веде свого вихованця. Кількісне зростання теоретичних знань учителя видозмінюється в якісні професійні показники, адже педагог здатний розподіляти увагу в процесі викладу матеріалу, спостерігати за процесами засвоєння, визначати труднощі під час сприймання, розумово виховувати в процесі навчання мислення вихованців. Саме така професійна якість становить фундамент педагогічної майстерності [3, с. 33, 118].

У характерологічних ознаках учителя-майстра В.О. Сухомлинський простежував «повсякденну, на все життя дружбу з книжкою», яка не припиняється ні на один день і поповнює річку думки [3, с. 32, 109, 184]. Справжній професіонал, хороший учитель, за переконанням дослідника, готується до кожного уроку все життя: «Якщо хочете, щоб у Вас було більше вільного часу, щоб підготовка до уроку не виливалася в одноманітне, нудне сидіння над підручником, читайте наукову літературу» [3, с. 32].

Для створення ефективного мовленнєвого простору сучасний учитель повинен цілеспрямовано й систематично працювати над шліфуванням власної **мовної і мовленнєвої майстерності, культури мовлення і культури мислення** відповідно до сучасних літературних норм (орфоепічних, лексичних, граматичних, стилістичних тощо), удосконалювати мовленнєві вміння і навички, мовно-мовленнєву, функціонально-стилістичну тощо компетенції, збагачувати арсенал виражальних засобів, послуговуючись для формування і передачі думок найдоцільнішими в семантичному та стилістично-експресивному відношенні вербальними й невербальними одиницями. Обов'язковою складовою педагогічної майстерності В.О. Сухомлинський називав **мовно-мовленнєву і мисленнєву культуру педагога**: «Оволодіння рідною мовою визначає багатство, широту

інтелектуальних та естетичних інтересів особистості» [1, с. 241]. Важливою умовою успіху у викладанні предмета вважав любов до слова, відчуття краси слова, підвищення мовленнєвої культури, боротьбу із безграмотністю, неясністю мовлення: «Говори правильно: кожне слово має свій смисл, невміння вибрати потрібне слово – те ж саме, що замість тонко відточеного олівця на уроці малювання користуватися гвіздком» [1, с. 48]. Як учитель української мови і літератури закликав збагачувати активний словниковий запас дітей, учити правильно думати, використовуючи внутрішнє мовлення, висловлювати думки, виховувати чутливість до емоційного забарвлення слів, добиватися, щоб слово стало засобом творчості, звучало для учня, як музика, а учень став музикантом слова, який дорожить його правильністю, чистотою, красою, милозвучністю. Учителеві треба вести вихованців від книжки й думки до діяльності, від діяльності до думки й слова: «Діяльність має трансформуватися у власну думку, а власна думка повинна знайти відображення в слові» [3, с. 68].

У статті «Слово вчителя в моральному вихованні» В.О. Сухомлинський визначив функцію слова як інструмента впливу на душу дитини [2, с. 321]. Мистецтво виховання включає мистецтво говорити, звертатися до людського серця. Саме в слові вчитель виявляє себе, свою культуру, моральність, ставлення до вихованця, ефективність слова віддзеркалює його чесність, тобто емоційна культура педагога пов'язана з культурою моральною, із людяністю, чуйністю душі. Справжній учитель-майстер дає моральну оцінку вчинкам, поведінці учнів не спеціально дібраним гострим, «крутим» слівцем, а емоційним відтінком звичайних слів, знелюднене слово вчитель завжди намагається заповнити криком, обуренням [2, с. 322]. Педагогічна некультурність, за слухним спостереженням Василя Олександровича, виявляється в тому, що вихователь знає лише дві-три мети словесного звертання до вихованців – заборона, дозвіл, докір. У майстра-вихователя звертання до вихованця має безліч цілей, і одна з них – роз'яснення моральної істини, поняття, норми, звернення до внутрішнього світу

вихованця, прагнення проаналізувати вчинки, риси поведінки. Педагог високої педагогічної культури вчить дітей розмірковувати вголос, ділиться сумнівами, звертається за порадою, запрошує до спільних роздумів. Слово вчителя-майстра невимушене, задушевне, утверджує атмосферу довіри, щирості, спільності, породжує творчість учня.

Для формування і вдосконалення педагогічної майстерності В.О. Сухомлинський закликав учителів збагачувати **технологічну лабораторію педагогічної праці**. Для цього педагогу треба розробити великий запас завдань, прикладів для індивідуальної і колективної роботи, скомплектувавши їх за темами, розділами навчальної програми: «Якщо хочете бути справжнім майстром, не чекайте, коли хтось народить Вам Ваше дитя. Найкращим, найефективнішим буде той метод, в який ви вдихнете свій розум, свою живу думку» [2, с. 288]. Найвищим етапом педагогічної творчості вважав поєднання практики з елементами наукового дослідження, зосередження уваги на певній проблемі педагогічного процесу, дослідження, вивчення фактів, прочитання педагогічної і методичної літератури.

За глибоким переконанням Василя Олександровича, педагог протягом професійної діяльності має **створити власну бібліотеку**, що вміщує книжки з проблем науки, основи якої викладає вчитель, про життя і боротьбу людей, образи яких є прикладом, зразком для молоді, книжки із психології про душу дитини, юнака, дівчини. Бібліотеку вчителя вважав критерієм естетичної культури педагога. Знання душі людини, яка формується, здійснення індивідуального підходу можливе за опрацювання психологічної літератури: «...вчорашній студент стає справжнім майстром педагогічної праці лише за тієї умови, коли протягом усього свого життя він вивчає психологію, поглиблює свої психологічні знання» [3, с. 119]. Кожна прочитана вчителем книга має увійти у майстерню виховання як новий тонкий інструмент. Бібліотека В.О. Сухомлинського складалася із книжок, що стали мудрими вчителями, радниками, наставниками, які давали вченому відповіді на актуальні питання виховання і розвитку підростаючого покоління,

допомагали передати вихованцям нагромаджений попередніми поколіннями досвід. Крім зазначених характеристик і здібностей, Василь Олександрович наголошував на ще одній з них: учитель-майстер повинен мати хоч маленьку іскру музичного обдарування, володіти музичним інструментом, засобом впливу на людське серце може бути також художня література, адже у хорошого педагога має бути сформоване витончене почуття краси.

Удосконалення педагогічної майстерності **відбувається шляхом творчого вивчення і впровадження передового педагогічного досвіду інших педагогів**: «Запозичення найкращого досвіду – це не механічне перенесення окремих методів і способів у свою роботу, а перенесення ідеї. Щоб навчатися в кращих майстрів, треба в чомусь переконатися» [3, с. 136]. Осмислення досвіду вчителя-майстра, на думку українського дослідника, допомагає простежити взаємозв'язки у власній практиці, є поштовхом для народження інноваційних педагогічних ідей. Якщо вчитель вдумливо аналізує свою роботу, у нього не може не виникнути інтересу до теоретичного осмислення свого досвіду, намагання пояснити причинно-наслідкові зв'язки між знаннями учнів та власною педагогічною культурою [1, с. 76]. Василь Олександрович називав уроки джерелом педагогічних ідей, першими ручайками творчості, паростками педагогічних переконань. Треба відвідати й проаналізувати велику кількість уроків, щоб зробити правильний висновок про педагогічну і методичну лабораторію вчителя, його духовне багатство, кругозір, інтереси [1, с. 435]. У Павлівській середній школі була організована саме така школа інноваційної педагогічної культури, систематично проводились бесіди, відвідування уроків, перегляд учнівських робіт, зустрічі з учителями-майстрами. Ведучи пошук ефективних форм і методів удосконалення навчально-виховного процесу, директор Павлівської школи відвідав понад 10000 уроків, ґрунтовно й виважено проаналізував їх, віднайшов професійні родзинки, продуктивні авторські методи, прийоми, технології. Василь Олександрович покроково спрямував творчий пошук сучасних молодих учителів, подаючи чіткий алгоритм знайомства з творчою

лабораторією вчителя-майстра, її опанування, причому застерігав від безсистемного, хаотичного відвідування уроків: «Важко було б добратися до джерел майстерності, якби ви почали відвідувати уроки в усіх педагогів по черзі» [3, с. 136]. Спочатку радив переглянути зошити колег, оскільки зошити є дзеркалом виховної роботи, результатом усього педагогічного процесу, віддзеркалюють уміння дитини читати й писати. Потім поступово, крок за кроком вивчати методику вчителя-майстра, зіставляючи зі своїми методичними прийомами, формами роботи. Осмислення досвіду вчителя-майстра допомагає простежити причинно-наслідкові взаємозв'язки у власній практиці, зрозуміти, що від чого залежить, для цього потрібні самоспостереження, самоаналіз, самовдосконалення, самовиховання: «Запозичення найкращого досвіду – це не механічне перенесення окремих методів і способів у свою роботу, а перенесення ідеї. Щоб навчатися в кращих майстрів, треба в чомусь переконатися» [3, с. 136]. Сутністю педагогічної творчості В.О. Сухомлинський вважав думку, задум, ідею, пошук відповідей на повсякденні питання, коли вчитель хоче побачити результати своєї справи кращими. Як привита брунька не пробудиться, поки не почнеться бурний рух соків, так і хороший досвід не приживеться, поки той, хто його запозичив, не буде мати загальної культури, кругозору, знань з педагогіки та методики, уміння розуміти духовне життя дитини [1, с. 78].

Перспективний план на кілька років з урахуванням специфіки предмета В.О. Сухомлинський вважав важливим орієнтиром, за допомогою якого вчитель щороку, читаючи й продумуючи програму, зможе перевірити зроблене, спланувати подальшу роботу, зробити висновки про якість знань та умінь учнів. Перспективний план В.О. Сухомлинського був багатокомпонентний, включав необхідні для планування і реалізації творчого навчально-виховного процесу складові, зокрема список художніх творів, які мають прочитати діти за роки навчання в школі, музичні твори, що їх прослуховуватимуть школярі, твори живопису, за якими будуть проведені бесіди, тексти з художніх творів для вивчення напам'ять, словник орфограм

або орфографічний мінімум, список науково-популярних книжок і брошур, читання яких сприятиме розширенню кругозору, тематика уроків мислення під час подорожей до джерел мислення і рідної мови, тематика творів, приблизний перелік наочних посібників, що їх виготовлятимуть учитель і учні, екскурсії, які будуть проведені тощо [3, с. 140-141]. В.О. Сухомлинський радив кожному вчителю вести педагогічний щоденник, в якому вчитель-майстер, учитель-творець робить особисті записи, помітки, збирає перлини педагогічної мудрості. Цей документ, на думку Василя Олександровича, є величезною цінністю, адже в кожного педагога є власна система, педагогічна культура, різні джерела роздумів і творчості: «Щоденник допомагає зосередити думку, спрямувати розумові зусилля на щось одне... Щоденник учить думати» [3, с. 144].

Учений акцентував увагу на особистісному чиннику вчителя для формування молодого покоління. Серед вимог до педагога виокремлював *гуманістичний світогляд, творчий потенціал, духовне багатство, мудрість, інтелігентність, культуровідповідність, наявність життєвого досвіду, інтелектуальність, естетичність* тощо. На думку В.О. Сухомлинського, учитель – не тільки живе сховище знань, а передусім спеціаліст, який уміє передавати інтелектуальне багатство молодому поколінню, запалити вогник допитливості, любові до знань. Учителя порівнював із майстром-скульптором, який творить людину майбутнього, із диригентом гармонії творення Людини.

Василь Олександрович чи не найперше в психолого-педагогічній науці порушив проблему **передчасного педагогічного старіння**. Сучасні фахівці в галузі психогеронтології виділяють такі види старіння людини, зокрема *соціально-психологічне*, пов'язане з послабленням інтелектуальних процесів, перебудовою мотиваційно-емоційної сфери, дезадапційної поведінки у професійному просторі тощо, *морально-етичне старіння*, що проявляється в нав'язливому моралізуванні, скептичному ставленні до молодого покоління, зіставленні теперішнього з минулим і под., *професійне старіння*,

характеризувальною ознакою якого є неприйняття інноваційної діяльності, канонізація власного досвіду, труднощі опанування нових форм, методів, технологій, зниження темпів професійного зростання та ін. Василь Олександрович навів яскраві і переконливі приклади цього негативного явища, коли в 45-47 років учитель вступив у zenit педагогічної мудрості, осягнув таємниці майстерності і виховання, виробив педагогічні переконання, проте припиняє творчу працю, оскільки у нього починаються серцеві і нервові розлади, ослаблення серця: «...Якщо стискувати, як то кажуть, серце в кулак, воно висотується, роздратовується, стає надто неспокійним, невірноваженим стражем емоційних небезпек, які виникають у нашій праці щоразу, коли чи то дається повна воля почуттям, чи то, навпаки, почуття гасяться, пригнічуються» [3, с. 12]. В.О. Сухомлинський подав своєрідні **рецепти педагогічного довголіття**: учителю треба вивчити особливості власного фізичного й емоційного здоров'я, нервової системи, сформувати до рівня мистецтва вміння володіти собою, своїми емоціями, тримати себе в руках, не допускати похмурості, перебільшення чужих пороків тощо. Недоброзичливість, нетерпимість, злорадство вчителя називав страшною раковою пухлиною. Серед засобів збереження професійного довголіття також називав переключення енергії на справу, що потребує духовної єдності, творчості, взаємообміну інтелектуальними цінностями, володіння почуттям гумору, оптимізмом, поповнення нервових і духовних сил шляхом правильної організації відпочинку, спілкування з природою [3, с. 14-16, 18]. Закликав педагогів пам'ятати про примхливі, скороминучі колізії настрою: «Бути річкою, в якій зливаються гаряче серце й холодний розум, не допускати поспішних, непродуманих рішень – це одна з вічних гілок педагогічної майстерності» [3, 238]. Радив не допускати в лабораторію гуманізму стук кулака по столу та окрик, ситуацій, коли невгамовного пустуна педагог побачить згаслим і приголомшеним.

Отже, доробок Василя Олександровича Сухомлинського становить цілісну органічну творчу лабораторію педагога-майстра з виробленою

ексклюзивною системою педагогічних дій, оригінальним власним почерком, самобутніми прийомами і формами організації навчального процесу. Педагогічна спадщина В.О. Сухомлинського належить не тільки до культурно-історичних надбань нашого народу, а залишається невичерпним джерелом для створення такого акмеологічного диференційованого освітнього простору на рівня післядипломної освіти, в якому відбуватиметься формування і неперервний розвиток професійного, компетентного, ерудованого педагога-майстра, педагога-науковця, дослідника, акмепрофесіонала своєї справи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Сухомлинский В.А. Избранные произведения В 5-ти т.: Т. 4. Павлышская средняя школа. Разговор с молодым директором школы. [Текст] / Василий Александрович Сухомлинский. – К.: Рад. шк., 1980. – 670 с.
2. Сухомлинський В.О. Вибрані твори. В 5-ти т. Т. 5. Статті. [Текст] / Василь Олександрович Сухомлинський. – К.: Рад. шк., 1977. – 639 с.
3. Сухомлинський В.О. Сто порад учителям [Текст] / Василь Олександрович Сухомлинський. – К.: Рад. шк., 1988. – 304 с.